

Mətbuat tarixi və publisistika

XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi şərait və satirik mətbuat

Vüqar Əhməd

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru

Annotasiya. XX əsr Azərbaycan mətbuatının böyük bir hissəsi demokratik xarakter daşıyır. Burjuamülkədar münasibətlərinin, mövcud quruluşundan narazılığı, dini mövhumatın tənqidi, xalqın mövcud quruluşundan narazılığı, azadlıq ideyaları, həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq tələbləri və s. demokratik mətbuatın əsas ideya məzmununu təşkil edir. Demokratik mətbuat orqanlarının mühüm bir qismi isə satirik jurnallardır. Azərbaycan dilində çıxan satirik jurnallardan “Molla Nəsrəddin” (1906-1931), “Bəhlul” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Ari” (1910-1911), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Lək-lək” (1914), “Tuti” (1914-1917), “Məzəli” (1914-1915), “Babayi-Əmir” (1915-1916), “Tartar Partan” (1918), “Məşəl” (1919-1920) demokratik mövqedə idi. Həmin jurnallar bizim tədqiqatımızın əsasını təşkil edir.

Satirik jurnallar XX əsrin ictimai ziddiyyətlərini, xalqın azadlıq meyillərini, köhnə dünyaya tənqidi münasibətini əks etdirən mənbələrdən biridir. Bu jurnalların bir çoxu “Molla Nəsrəddin” jurnalının yolu ilə getməyə çalışırdı.

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalı misilsiz rol oynamışdır. Birinci Rus inqilabının yetirməsi olan “Molla Nəsrəddin” inqilabi-demokratizmin bayraqdarı olmuşdur. Jurnal 1905-1907-ci illərdəki cəhanşümul hadisələri, xalq azadlıq hərəkatını, mübariz fəhlə və kəndli kütlələrinin çarizmə, burjuamülkədar ağalara nifrətini əks etdirir, zəhmətkeşlərin sinfi şüurunu qüvvətləndirmək yolunda çox cəmərəli fəaliyyət göstərirdi.

Açar sözlər: satirik jurnal, mətbuat, felyeton, karikatura

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.11.2021; qəbul edilib – 19.11.2021

Socio-political conditions and satirical press at the beginning of the 20th century

Vugar Ahmad

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru

Abstract. The most part of Azerbaijani press of XX century is democratic. The discontent with the existing structure of bourgeois landlord relations, criticism of religious superstition, the discontent with the existing structure of people, freedom ideas, requirements to improve living conditions and others are the main idea of the democratic press. The most part of democratic press organs are satirical magazines. The magazines such as “Molla Nasreddin” (1906-1931), “Behlul” (1907), “Zenbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Ari” (1910-1911), “Kelniyyet” (1912-1913), “Lek-Lek” (1914), “Tuti” (1914-1917), “Mezeli” (1914-1915), “Babayi-Amir” (1915-1916), “Tatar Partan” (1918), “Meshel” (1919-1920) were in a democratic position. These magazines form the basis of our research.

The satirical magazines are one of the sources that reflected the social contradiction, freedom tendencies of people, critical attitude to the old world of the 20th century. Most of these journals tried to follow the path “Molla Nasreddin” magazine. The magazine “Molla Nasreddin” played an inimitable role in the development of Azerbaijani literature and press of 20th century. “Molla Nasreddin” which was established based on the first Russian revolution was the standard bearer of revolutionary democracy. The magazine reflected the events that affect the whole world, people's liberation movement, the hatred of fighting workers and the villagers towards tsarism and bourgeois landlords during the 1907s and worked effectively on the way to strengthen the class consciousness of the workers.

Keywords: satirical magazine, press, feuilleton, caricature

Article history: received – 09.11.2021; accepted – 19.11.2021

Giriş / Introduction

Əsrin əvvəllərində kapitalizmin coşğun inkişafı Azərbaycan cəmiyyətində “iqlimi müxtəlif olan” ölkələrin sərvətinə ehtiyac yaratdı. İqtisadi sahədə yaranan tərəqqi xalqın mənəvi həyatını da əhatə etdi. Mətbuatın inkişafı üçün geniş meydan yarandı. Müəyyən səbəblər üzündən ədəbiyyatın bir sıra sahələri inkişaf etməyən

xalqların – zamanənin meydana çıxardığı mənəvi ehtiyaclarını təmin etmək üçün, bədii təfəkkürün inkişafı sahəsində zəngin təcrübə qazanmış millətlərdən öyrənməyə, eyni zamanda özlərinə məxsus ədəbi nümunələrin qabaqcıl cəhətlərini öyrətməyə başladılar. Beləliklə, ədəbi prosesin inkişafı sürətləndi.

Əsas hissə / Main Part

Son illərdə gedən siyasi, iqtisadi və inzibati proseslər öyrənib tədqiq etməyi başlıca vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur və zəngin mətbuat tariximizin, mənəvi mədəniyyət irsimizin öyrənilməsinin vacibliyini diqqət mərkəzində saxlayır. Müasir şəraitdə milli mətbuatımızın araşdırılması ədəbiyyatşünaslıq elmimizin vacib problemləri içərisində əsas yerlərdən birini tutur. Mətbuat tariximizin öyrənilməsi və hansı bədii axtarışlar yolu ilə inkişafını müəyyənləşdirmək milli inkişafın xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da vacibdir.

1901-1917-ci illəri əhatə edən şərti olaraq elmi ədəbiyyatda “XX əsr” adlandırılan tariximizin kiçik bir mərhələsi dağıdıcı müharibələr, sarsıdıcı inqilablar mərhələsi kimi səciyyələnir. Rus-Yapon müharibəsi və 1905-ci il birinci rus inqilabı ilə başlanan XX əsr 1917-ci il, Böyük Oktyabr çevrilişi və Vətəndaş müharibəsi ilə başa çatır. Hadisələrin Rusiya imperiyası miqyasında cərəyan etməsinə baxmayaraq, onun təsir dalğası bütün Şərqi yayıldı. İran, Türkiyə, Çin, Hindistan və s. ölkələrdə milli azadlıq hə-

rəkəti genişləndi. Birinci rus inqilabının təsiri ilə digər məzlum Şərqi millətləri kimi, çarizmin müstəmləkə zülmü altında inləyən Azərbaycan xalqı da qəflət yuxusundan oyanır, xoşbəxt həyat uğrunda siyasi mübarizələrə qoşulur. Xalq inqilabının yaratdığı “nəfəs genliyi”ndən (C.Məmmədquluzadə) istifadə edən azərbaycanlılar illərdən bəri arzuladıqları, lakin həyata keçirə bilmədikləri siyasi və mədəni təşəbbüsləri yerinə yetirmək üçün tədbir görməyə başladılar. Bu dövrdə siyasi və fiziki zülmün təzyiqindən, ruhani istibdadın təsirindən qurtuluş yolları haqqında fikirlər müxtəlif idi. “Hümmət” təşkilatında birləşən bolşevik inqilabçılar xalqın nicatını sosialist inqilabında, inqilabçı-demokratlar çarizmin zülmündən qurtarıb konstitusiyalı respublika yaratmaqda, demokratik islahatlar həyata keçirməkdə, indiyə qədərki elmi ədəbiyyatda üstlərinə “panislamist”, “pantürkist” yarılgı yapışdırılmış ziyalılar isə yaradılması arzu edilən “Turan” dövlətində, Məhəmmədin yaşıl bayrağı, Türkiyənin “Ay, Yıldız” emblemi altında birləşməkdə axtarırdılar.

Müxtəlif partiyaların, siyasi qrupların fəaliyyət göstərdiyi, zülmün buxovlarından qurtarmaq üçün yollar seçildiyi bir vaxtda ümumi bir fikir qüvvətli surətdə səslənirdi. O da Azərbaycan xalqının müasir mədəni tərəqqisinə nail olmaq ideyası idi. Bir-birinə zidd siyasi görüşlərin qarşı-qarşıya durub döyüşdüyü ideya mübarizələri meydanında bu fikri yekdilliklə hamı müdafiə edir, onun həyata keçməsi uğrunda əməli tədbirlər görürdü.

Əli bəy Hüseynzadə “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” məqaləsində inqilabın yaratdığı fürsətdən istifadə edib, müasir dövrün tələblərinə uyğun milli mədəniyyətin inkişafına nail olmağın zərurətindən söhbət açaraq yazırdı: “Zəmanəmiz bir inqilab zamanıdır. Bəşəriyyət irəliyə doğru bir addım atmaq istəyir. Addım atdıqca qarşısına reaksiya, yəni irtica şəklində mühüm bir qüvvət çıxıb onu geri atmaya çapalayır. İnqilab ilə irtica görüşüyor, mübarizə ediyor. Bu mübarizə nəticəsində ortalıq al qana boyanır. O qanlardan cədd edən bu xarat kasif bir səhabə halını alıb bütün ətrafı zülmətə qorq ediyor. İştə qırmızı qaranlıq... iki qüvvətli müadiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular, şirin ləzzətli uyğu içində yatan biz müsəlmanlara rahat vermiyor. İstər-istəməz iyqaz ediyor. Biz də oyanmağa, ayağa qalxmağa məcbur oluyoruz. Əqlimiz başımıza gəliyor, özümüzə ayrı bir yol arıyoyuz. Billur kimi oluyoruz da biz... bir yol bulub o yol ilə gedəcəyiz. Bizim başqalar ilə buğz və ədavətimiz yoxdur. Bizim özümüzə məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifəyi-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülməti qəflətdə bulunan qövmiyyət, əvam arasında nuri-maarifi əkməkdədir” [1].

Əsrin başlanğıcında böyük bir ehtirasla inqilabi demokratik ideyaları təbliğ edən C.Məmmədquluzadə belə hesab edirdi ki, geniş xalq kütləsini qabaqcıl fikirlərlə silahlandıraraq, gözü-nü açmadan, şüurunu aydınlaşdırmadan onun siyasi azadlığı haqqında danışmaq olmaz. Ədib “Cəfəngiyyat” felyetonunda yazırdı: “Gah vaxt olubdur ki, bəziləri bizdən soruşub ki, nə səbəbə siyasətdən, dumadan, hüquqdan, hürriyyətdən və müsavətdən çoxluca bəhs eləmirik. Amma bizdən bunu soruşan ağalardan təvəqqe edirik bizə cavab versinlər, görək aya mümkündürmü vəbanı dayandırmaq üçün 43 qoyun kəsən bir

millətə, bir cahil lotunu özünə haşa, allah bilən bir camaata həmişə dumadan və siyasətdən bəhs etmək? Biz belə qanırdıq ki, xəyal, fikir və əqidə düzəlməsə, feil heç vaxt düzəlməz, o səbəbə ki, ikinci birincilərə tabedir, ondan ötrə ki, vabəstədir xəyalına ətfalı hər kəsin” [9, s.177].

XX əsrin əvvəllərində böyük inqilabi çarpışmalar şəraitində xalq maarifi, milli mətbuat teatr və incəsənətin inkişafı uğrunda genişlənən mübarizə məhz xalqı maarifləndirmək, şüurunu aydınlaşdırıb siyasi döyüşlər meydanına gətirmək arzusu ilə bağlı idi. I rus inqilabından sonra bir-birinin ardınca yaradılmış “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səadət”, “Səfa” kimi cəmiyyətlər və onların həyata keçirdikləri saysız-hesabsız mədəni-kütləvi tədbirlər, açılan məktəblər, verilən teatr tamaşaları, nəşr edilmiş qəzet-jurnallar geniş kütləni maarifləndirmək, mədəniləşdirmək, tərəqqi yoluna çıxarmaq, son nəticədə ağır həyatlarını yüngülləşdirmək, fərəhsiz məişətinə işıq şüası gətirmək ideali ilə bağlı idi.

Şübhəsiz, kəskin sinfi döyüşlərin getdiyi, Cəlil Məmmədquluzadənin dediyi kimi, “Haqq-ədalətin irtica ilə” üz-üzə dayanıb vuruşduğu bir dövrdə beyinləri və ağılları fəth etmək uğrunda mübarizə gedirdi. Xalq həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən döyüşlərin getdiyi bir vaxtda cəmiyyət və uşaq ədəbiyyatı xüsusi ideoloji məna kəsb edirdi.

1905-1907-ci illər Birinci rus-burjua demokratik inqilabı imperiyanın səmasını örtən buludları parçalamaqla milli şüurun oyanmasına, milli mədəniyyətin inkişafına da təsir göstərdi.

Məhz bu illərdə maddi və mənəvi ehtiyaclarla yanaşı, maarif və məktəb problemi ön cərgəyə çıxdı. Xalqın maarifə olan zəruri ehtiyaclarını və təhsilinin əsas problemlərini müzakirə etmək və gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək məqsədilə 1906-cı ilin avqustundan Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun 1907-ci ilin avqustunda Əli bəy Hüseynzadə və Mahmudbəy Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayları keçirildi. Birinci qurultay xalq maarifinin zəruri problemlərini müzakirəyə qoydu. Lakin işin gedişində inqilabçı müəllimlərlə liberal xadimlərin görüşləri arasında ziddiyyətli məsələlərin həll edilib başa çatdırılmasına mane oldu.

Qurultay heç bir məsələ həll etmədən qapandı. Bunun əksinə olaraq, II qurultay bir sıra zəruri məsələləri həll etdi. Bunların sırasında uşaq ədəbiyyatı, yeni dərslik yaratmaq məsələsi xüsusi yer tuturdu. M.Hadinin qurultayın gedişi haqqında "Füyuzat" jurnalında oxucu üçün material yaratmaq qurultayın gündəliyinə daxil olan əsas məsələlərdən olmuşdur. Qurultay "çapdan çıxmış və çapdan əvvəl təqdim edilmiş dərs kitablarına baxıb təlim və tədrisə əlverişli və layiq olduqlarını təyin etmək [3] məqsədilə xüsusi komissiya yaratmışdır. Bu illərdə onun tərkibinə əsrin görkəmli maarif xadimləri və yazıçıları Mahmudbəy Mahmudbəyov, Süleyman bəy Axundov, Akif Əfəndiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əli İsgəndər Cəfərzadə, Ağaəli Qasımov və b. daxil idilər.

Mövcud məktəblər üçün dərslik və sinifdən-xaric oxudan ötrü material yaratmaq məsələsi günün zəruri problemlərinə çevrildi, mətbuat səhifələrində müzakirə edilməyə başlandı. Lakin uşaq ədəbiyyatı sadəcə uşaq mütaliəsi üçün gündəlik material yaratmaqdan ibarət deyildir.

Bu inqilablar dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, millətin gələcək inkişafını təmin edə bilən yüksək səviyyəli vətəndaşlar tərbiyə edib yetişdirmək ideyası ilə bağlı məsələ idi. Ona görə də uşaq ədəbiyyatı qabaqcıl maarif və ədəbiyyat xadimləri tərəfindən mədəni tərəqqinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Tənqidçi Ələkbər Əkbərov "Müəllimlər ictimaiyyəsinə dair" sərlövhəli məqaləsində maarifçi dünyagörüşün, xalqın mövqeyindən çıxış edərək azərbaycanlıların başqa millətlərdən mədəni inkişafca geridə durmasının əsas səbəblərindən birini uşaq tərbiyəsindəki qüsurlarla əlaqələndirirdi. Tənqidçi yazırdı: "Tərbiyəyi-ətfalın nə dərəcədə olan əhəmiyyəti cümləyə günəş kimi məlum və aşkardır. Onun üçün millət balalarının tərbiyəyi-ətfal və təhribi-əxlaq etmələri məqsədilə cümlə millətlərin ərbbi-hümmət və mərifət tərəfindən indiyə qədər neçə-neçə kitablar, ətfala dair jurnallar nəşr etməkdədirlər. Çünki yevropalılar bilirlər ki, ətfalın hüsn-tərbiyələrinə xidmət edərək risalələr nə qədər çox olsa, o qədər cocuqlar onlardan nəfərdar olurlar. Amma biz, Azərbaycan türklərində bu tövr yazılmış kitabı-əxlaqiyyə, fənniyyə və hökmiyyələrin bulunmaması bizləri qeyrilərdən nə

qədər geridə qoyub. Cümləyə məlumdur ki, əcnəbilərin cocuqları boş vaxtlarını bu, tövr kitabları oxumağa ərf edib onlardan layiqincə nəfərdar olurlar" [4].

Tənqidçi Azərbaycan xalqının gələcək inkişafına nail olmaq üçün çağdaşlarına belə mühüm və faydalı bir işlə məşğul olmağı, onu irəli aparmağı tövsiyə edirdi:

"Bizim millət qeydinə qalanlarımız hümmət və qeyrət edib belə kitablar meydana gətirsələr, ola bilər ki, bizlər də qeyrilər kimi vaxtımızı bu günə kitabların oxunmasına sərf edək" [4].

XX əsr Azərbaycan mətbuatının böyük bir hissəsi demokratik xarakter daşıyır. Burjuamülkədar münasibətlərinin, mövcud quruluşundan narazılığı, dini mövhumatın tənqidi, xalqın mövcud quruluşundan narazılığı, azadlıq ideyaları, həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq tələbləri və s. demokratik mətbuatın əsas ideya məzmununu təşkil edir. Demokratik mətbuat orqanlarının mühüm bir qismi isə satirik jurnallardır. Azərbaycan dilində çıxan satirik jurnallardan "Molla Nəsrəddin" (1906-1931), "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Mirat" (1910), "Arı" (1910-1911), "Kəlniyyət" (1912-1913), "Ləklək" (1914), "Tuti" (1914-1917), "Məzəli" (1914-1915), "Babayi-Əmir" (1915-1916), "Tartar Partan" (1918), "Məşəl" (1919-1920) demokratik mövqedə idi. Həmin jurnallar bizim tədqiqatımızın əsasını təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycanda rus dilində çoxlu satirik məcmuələr buraxılırdı. ("Djigit", "Vayvay", "Adskaya pocta", "Biç", "Bakinskiye streli", "Baraban" və s.)

Satirik jurnallar XX əsrin ictimai ziddiyyətlərini, xalqın azadlıq meyillərini, köhnə dünyaya tənqidi münasibətini əks etdirən mənbələrdən biridir. Bu jurnalların bir çoxu "Molla Nəsrəddin" jurnalının yolu ilə getməyə çalışırdı.

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının inkişafında "Molla Nəsrəddin" jurnalı misilsiz rol oynamışdır. Birinci rus inqilabının yetirməsi olan "Molla Nəsrəddin" inqilabi-demokratizmin bayraqdarı olmuşdur. Jurnal 1905-1907-ci illərdəki cəhanşümul hadisələri, xalq azadlıq hərəkatını, mübariz fəhlə və kəndli kütlələrinin çarizmə, burjuamülkədar ağalara nifrətini əks etdirir, zəhmətkeşlərin sinfi

şüurunu qüvvətləndirmək yolunda çox səmərəli fəaliyyət göstərirdi.

Akademik İsa Həbibbəylinin araşdırmalarında vurğulanır ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi çox geniş anlayış olub, özündə bir neçə yaradıcılıq istiqamətini, çoxsaylı yaradıcı qüvvələri birləşdirirdi: “Bir çox yaradıcılıq sahələri “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi içərisində, onun hüdudları daxilində xüsusilə inkişaf edərək daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpıb. Beləliklə, vahid ədəbi məktəb daxilində bir neçə məktəb, necə deyirlər, məktəb içində məktəblər yaranıb. “Molla Nəsrəddin” satirik şeir məktəbi, molla-nəsrəddinçi yeni nəsr, satirik publisistika və karikatura məktəbləri “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin üzvi tərkib hissələridir. Doğrudur, bu məktəblərdən hər biri, xüsusən, molla-nəsrəddinçi satirik şeir məktəbi həm də müstəqil ədəbi məktəb təsiri bağışlayır. Hətta “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbinin zəminində formalaşmış və xüsusi bir Sabir satira məktəbi də nəzərə çarpmaqdadır. Yaxud “Molla Nəsrəddin” karikatura məktəbi ənənələri əsasında ayrıca Əzim Əzimzadə karikaturaçılıq məktəbinin yaranması da inkar olunmaz faktdır. Bütün bunlar nəinki “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əhəmiyyətini azaltmır, əksinə, bu möhtəşəm məktəbin geniş sənət imkanlarını nümayiş etdirir. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Fəridun bəy Köçerlinin fikrincə, “nöqsanlara gül-mək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etmək” molla-nəsrəddinçi təlimin baş xəttini müəyyən edir. Cəlil Məmmədquluzadənin məsləkdaşı Ömər Faiq Nəmanzadə molla-nəsrəddinçiliyi aşağıdakı kimi mənalandırırdı: “Molla Nəsrəddin”in gedəcəyi yol birdir ki, o da hər şeydən artıq öz qüsurlarımıza, öz üstümüzdəki ləkələrə, tərəqqiyə mane olan cahilanə adətlərimizə acı-acı gülüb, millətin səadətinə çalışmaqdır” [9, s.5].

XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının C. Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi, Salman Mümtaz, Cəfər Cabbarlı və başqaları kimi nümayəndələri olmuşdur. Yüzdən artıq yazıçını, daha doğrusu, dövrün əksər ədəbi qüvvəsini əhatə edən XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatı şeir sahəsində Mirzə

Ələkbər Sabir, nəsr sahəsində Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı ədəbi məktəblər şəklində formalaşmış inkişaf etmişdir. Dramaturgiya sahəsində isə satira, Mirzə Fətəli Axundzadənin əsasını qoyduğu maarifçi realizm yolu ilə gedərək daha yüksək bir səviyyəyə qalxmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyat və mətbuat cəbhəsinin liderliyi missiyasını uğurla həyata keçirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı bütün istiqamətlərdə ictimai-siyasi hadisələrə və ədəbi prosesə ciddi təsir göstərmiş və istiqamət vermişdir. Digər ədəbi axınlar və istiqamətlərlə müqayisədə Cəlil Məmmədquluzadənin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının, bütövlükdə molla-nəsrəddinçilərin “açıq ana dilində” yazıb yaratmaları, xalqa daha yaxın olmaları və azərbaycanlı mövqeləri də bu ədəbi hərəkata böyük nüfuz qazandırmışdır” [9, s.5].

Azərbaycan satirik jurnalları XX əsr realist ədəbiyyatımızın inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi və başqalarının yüzlərlə dəyərli əsəri ilk dəfə bu jurnallarda çıxmışdı. Gənc Cəfər Cabbarlının cəhaləti, mədəni geriliyi, ictimai haqsızlığı tənqid edən onlarca satirasını “Babayi-Əmir” jurnalında çap etdirmişdi.

Satirik jurnallar satirik-siyasi publisistikanın görünməmiş dərəcədə inkişafına səbəb olmuşdu. Kəskin sinfi mübarizə şəraitində həyatda hökm sürən mənfiliklərə, xalqın məhrumiyyətlə dolu olan yaşayışına diqqəti cəlb edən satirik jurnallar gülüş vasitəsilə kütlələri ayıldır, onları öz hüquqları uğrunda ictimai mübarizəyə qoşurdu.

Satirik jurnallarda siyasi karikaturaya geniş yer verilirdi. Əzim Əzimzadə, İ. Rotter, O.İ. Şmerlinq, Beno (Gürcüstanın Xalq rəssamı Teliqaterin təxəllüsüdür) kimi məşhur rəssamların Azərbaycan satirik jurnalları üçün çəkdiyi yüzlərcə şəklin ideyası geniş xalq kütlələrinə çox tez çatırdı.

XX əsr Azərbaycan satirik jurnallarının və ümumiyyətlə, satirik ədəbiyyatın təsir dairəsi çox geniş olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” və başqa satirik orqanlar geniş miqyasda, xüsusilə, Yaxın və Orta Şərqdə yayılmış, həmin ölkələrin

mətbuat və ədəbiyyatına mücbət təsir göstərmişdir.

Lakin bütün tərəqqipərvər, demokratik xüsusiyyətlrinə baxmayaraq, satirik jurnallar müəyyən ziddiyyətlərdən də azad deyildi. “Molla Nəsrəddin” istisna olmaqla, digər satira orqanları bəzi hallarda mühüm ictimai hadisələrə liberal münasibət bəsləyir, barışdırıcılıq meyilləri ilə çıxış edirdilər. Bu da heç şübhəsiz ki, satirik jurnallarda sinfi mənsubiyyətləri etibarilə müxtəlif olan şəxslərin iştirakı ilə əlaqədardır.

“Xəlqilik, realizm “Molla Nəsrəddin”-in ardıcıl surədə yeritdiyi başlıca ideya-bədii siyasət idi. Təbliğ etdiyi fikirlərin mütərəqqi mahiyyəti, üslubunun canlı, məzəli, sadə, maraqlı olması sayəsində “Molla Nəsrəddin” xalqın sevimli jurnalı olmuşdu” [10, s.7].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz edir, mövzularını, tənqid hədəflərini bilavasitə xalqın gündəlik məişətindən, arzu və ehtiyaclarından, müasir ictimai-siyasi mübarizələrdən alırdı. “Molla Nəsrəddin” yarandığı və yayıldığı ilk günlərdən bu sahədə səmərəli təsir və bəhrəsini göstərdi. Onun təsiri ilə sadə və doğma ana dilində çıxan bir silsilə satirik jurnallar yaranıb xalqın mədəni tərəqqisi yolunda fəaliyyətə başladı. “Azərbaycan”, “Bəhlul”, “Zənbur”, “Mirat”, “Kəlniyyət”, “Məşəl”, “Leylək”, “Tuti”, “Məzəli” və s. satirik jurnalları öz müəllimlərinin ictimai-siyasi və ədəbi-xətti, bədii gülüş-ənənələri əsasında yazıb yaradırdılar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının mənsur felyeton janrı, açıq məktub formalı satirik şeir forması Əli Nəzminin, satirik məktub-felyeton isə Əli Razi Şamçızadənin adı ilə bağlı olmuşdur. Əli Nəzmi jurnalın Ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsinin yeni-yeni səhifələrinin açılmasında və inkişaf edib zənginləşməsində də xüsusi rol oynamışdır.

Jurnal səhifələrində yer alan tapmaca və tapmaca-cavab formalı şeirlər əsasən Əli Nəzmi və Əli Razi Şamçızadə qələminə məxsusdur.

Ə.R.Şamçızadə çoxsaylı, çeşidli şeir və felyetonları ilə “Molla Nəsrəddin”də qadın azadlığı, cəmiyyətdə və ailədə qadının yeri, təhsili və s. problemləri ardıcıl olaraq işıqlandırmış, onların mahiyyəti, törəmə səbəbləri, həlli yolları haqda ardıcıl dərc etdirdiyi əsərləri ilə jurnalın

ideya cəbhəsini və sənətkarlıq keyfiyyətlərini zənginləşdirmişdir.

Əsarət altında əzilən, köhnə adətlərin quluna çevrilmiş qadınların ağrı-acılarıyla müşayiət olunan həyatlarının təsviri, ictimai zülm və istibdad, ümumilikdə cəmiyyətdə geriliyə yol açan əməllərin tənqidi, qətiyyətlə pislənməsi kimi cəhətlər istedadlı satirikin publisistik yazılarında da əsas yer tuturdu. Daha doğrusu, ötən əsrin əvvəllərində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi fonunda qadınların qarşılaşdıqları qeyri-insani münasibətlər, mənfi tiplərin yeni dövrün qaydaqanunları ilə qətiyyətlə uyğunlaşmayan iyrənc əməlləri Əli Razinin satirik publisistikasının əsas mövzusunə çevrilmişdi.

“Molla Nəsrəddin”-in təsiri ilə Bakıda 1907-ci ilin mayından nəşrə başlayan “Bəhlul” jurnalının da adı Azərbaycan el ədəbiyyatından, xalq bədii gülüşünün tarixindən alınmışdı. Jurnalın redaktoru maarifpərvər mühərrir Ələsgər Əliyev (1883-1938), rəssamları Ə.Əzimzadə, J.J.Hamber, C.B.Cəlilbəyov olmuşdur.

Jurnal fəaliyyətə başladığı andan onun ətrafında cəmləşən qələm sahibləri “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə sadıq olduqlarını nümayiş etdirməyə böyük səy göstərirdilər. Onlar hamı üçün maraqlı və aktual olan həyat həqiqətlərini əks etdirən müxtəlif məzmunlu şeirləri, hikmətli sözləri, Nuxa, Gəncə, İstanbul, Təbriz, Tiflis və digər şəhərlərdən əldə olunan xəbərləri və felyeton əvəzi yazıları maraq dairəsində saxlamaqla məcmuənin səhifələrini daha oxunaqlı etmək üçün bütün imkanlardan istifadə edirdilər.

“Bəhlul” jurnalında ən çox böyük əhəmiyyət və diqqət kəsb edən məsələlər, ilk növbədə, müsəlman – islam dünyasındakı vəziyyət, çatışmazlıqlar, dövlətçilik sahəsindəki uyğunsuzluqlar, dini-xurafat, milli münasibətlərin kəskinləşməsi istiqamətində yeridilən siyasət, qadınlara münasibət, ədəbiyyat, və s. kimi məsələlər öz həllini əsasən tapmışdır [2, s.26].

Satirik ruhlu “Kəlniyyət” jurnalı elə ilk nömrəsindən etibarən, xüsusilə, 1912-ci ildə çıxan “Kəllə” adlı baş məqaləsində öz məramnaməsini belə şərh etmişdi: “Mollanümalara, mənəm-mənəm deyən ürfəyə təhsin deyib, xana, bəyə, tacirə məhz cibişdən xatirəsi üçün məddahlıq edəcəyik. Həqiqi ürfə və üləməyə nifrət edəcə-

yik, çünki zamanımız baş-ayaq zamanıdır. Atalar demişkən, şər deməsən, xeyir gəlməz” [6].

Əbəs deyil ki, “mollanəsrəddinçilərin duzlu, məzəli yazılarının təsiri, böyük xalq jurnalının mövzu və ideyaları, forma və üslub xüsusiyyətləri bu gülgü məcmuələrində aydın hiss edil-məkdədir. Bu jurnallar da çox zaman xalq ədəbiyyatı nümunələrini satirik üsluba uyğunlaşdırır, nəzm və nəsrən, mükəllimlərdən, fikri mollanəsrəddinsayağı, əks mənada vermək ədəbi priyomundan istifadə edirdilər” [8, s.52].

İdeya-bədii xəttinə, satirik gülüşün xarakterinə, formasına, bədii tərtibatına görə “Molla Nəsrəddin”ə yaxın olan, onun ənənələrini, üslubunu davam etdirən “Arı” jurnalının ilk sayı 1910-cu il dekabrın 8-dən 1911-ci il martın 12-nədək Bakıda görkəmli dövlət xadimi Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu, Əliməmməd Əliyevin nəşirliyi ilə fəaliyyətə başladı. Jurnalın səhifələrində müxtəlif mövzulu bədii, publisist yazılar, felyetonlar, xəbərlər, karikaturalar dərc edilirdi. “Arı”nın dili sadə və oxunaqlı idi. Satirik jurnallardan fərqli olaraq, “Arı” jurnalının üz qabığında və ilk səhifələrində Azərbaycanın görkəmli maarif və mədəniyyət xadimlərinin şəkilləri dərc olunurdu. Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Sədi Səlməsinin şəkilləri ilə yanaşı, Türkiyənin ictimai-siyasi xadimlərinin portretlərini də “Arı”nın ilk səhifələrində görmək mümkündür.

İdeya-siyasi istiqaməti etibarilə “Arı” demokratik xarakter daşıyırdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalı misilsiz rol oynamışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasından (1906-cı il) sonra Azərbaycanda bir-birinin ardınca müxtəlif satirik dərgilər, məcmuələr meydana çıxdı.

“Molla Nəsrəddin” məktəbini davam etdirən məcmuələrdən biri də Əliabbas Tağızadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Mirat” jurnalıdır.

1910-cu il, iyunun 19-da Bakı şəhərində işıq üzü görən “Mirat” məcmuəsi Bakıda Həşimbəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsində çap olunurdu. “Mirat” jurnalının cəmi beş nömrəsi çıxmışdır. Sonuncu nömrəsi 1910-cı ilin iyulun 17-də bu-

raxılmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı kimi, “Mirat” məcmuəsində də felyeton, satirik şeir və s. janrlardan istifadə edilirdi. “Mirat”ın səhifələrində dini fanatizm əleyhinə mübarizə və sair mövzularda yazılara, rəsmlərə geniş yer verilmişdir.

Jurnal öz dövrünün parlaq ədəbi güzgüsü idi. Adi məişət məsələlərindən tutmuş, böyük ictimai-siyasi, inqilabi hadisələrə beynəlxalq problemlərə qədər həyatda nə varsa, bu satirik jurnalda əks olunurdu. “Mirat” bütün xırda və böyük mövzuları, adi mətləb və böyük ictimai qəbahətləri satirik gülüş vasitəsilə kiçik formalı yazılarda əks etdirirdi. Həm də özünəməxsus sadə, gülüş doğuran və oxucunu dərinədən düşündürən məzəli dil və üslubda yazırdı.

Məcmuədə ən çox böyük əhəmiyyət və diqqət kəsb edən məsələlər, ilk növbədə, müsəlman-islam dünyasındakı vəziyyət, çatışmazlıqlar, dövlətçilik sahəsindəki uyğunsuzluqlar, dini-xurafat, milli münasibətlərin kəskinləşməsi istiqamətində yeridilən siyasət, ədəbiyyat, və s. bu kimi məsələlər öz həllini əsasən tapmışdır.

“Qəhqəhə” (№1), “İslam xırqəsi” (№2), “Badukubə” (№3), “Şərakət” (№3) və s. felyetonlarda ictimai həyatın mənfi cəhətləri tənqid olunur və sadə xalq dilində, satirik üslubda oxucuya çatdırılırdı.

1920-ci ilə qədər Azərbaycanda nəşr olunan satirik jurnallarda müxtəlif millətlərdən olan rəssamlar fəaliyyət göstərmişlər. O.Şmerlinq, İ.Rotter, Ə.Əzimzadə, B.R.Telinqator (Beno), X.Musayev, V.Giladze, Ə.İbrahimzadə, R.Girş, Y.Hamberq, C.Cəlilbəyov, Bəha Səid, M.Gerasimov, E.Karqanova, R.Şikarev və başqalarının məhsuldar fəaliyyəti Azərbaycanda böyük karikatura ordusunun olmasından xəbər verirdi. “Mirat” jurnalında Bəha Səid, B.R.Telinqator (Beno) kimi karikaturaçıların əsərlərinə də rast gəlinir. Odessa Rəssamlıq Akademiyasının məzunu Benedikt Telinqatorun (Beno) yaradıcılığı Azərbaycanda karikatura sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bundan başqa, “Mirat” jurnalında poçt qutusu, elanlar və s. kiçik formalı süjetlər dərin məna və mətləbləri ifadə edirdi.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, cəmi beş nömrəsi çıxan “Mirat” satirik jurnalının səhifələrində xalqın gündəlik həyatı, müsəlman aləminin min-min dərdləri, ictimai-siyasi və ədəbi hadisələri əks olunurdu.

Mollanəsrəddinçilərin fəal əməkdaşlıq etdikləri “Kəlniyyət” jurnalı Azərbaycanda ictimai ədalətsizliyə, burjua-mülkədar ağalığına, dinə və cəhalətə qarşı mübarizədə xeyli iş görmüşdür.

XX əsr Azərbaycan satirik jurnalları 1905-1907-ci illər Birinci rus inqilabı hadisələrini, zəhmətkeşlərin çarizmə, burjua-mülkədarlara qarşı mübarizəsini özünə məxsus satirik üslub-

larla işıqlandırmış, xalqların milli-azadlıq hərəkatına dərin rəğbət bəsləmiş, dini-fanatizm, qadın hüquqsuzluğu və imperializmin müsətmələ-kə siyasəti ilə barışmaz bir cəbhə tutmuşdur.

Azərbaycanın satirik jurnalları ədəbiyyat tarixində məlum janrlarla yanaşı, satirik mətbuat üçün xarakterik olan çoxlu yeni yazı formalarından-jurnallardan istifadə edilməsinə imkan vermişdir. Satirik ədəbiyyat jurnallar vasitəsilə xalq içərisində geniş yayılmış, kəskin sinfi mübarizə şəraitində, inqilabi azadlıq hərəkatına kömək göstərən qüdrətli bir vasitə olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Ağazadə F. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı, 1912.
2. Dilbər Rzayeva. “Bəhlul” jurnalında Molla Nəsrəddin ənənələri”. “Xəzan” ədəbi-bədii jurnal, 2021./2/33.
3. Əkbərov Ə. Müəllimlər ictimainə dair. “İrşad” qəzeti, 1906, №94.
4. “Füyuzat” jurnalı, 1906, say 5.
5. Hadi M. İkinci müəllimlər məclisi. “Füyuzat” jurnalı, 1907, say 27.
6. “Kəlniyyət”, 1912, № 1.
7. Quluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, 3-cü cild. Bakı, 1984.
8. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı, 2017.
9. “Molla Nəsrəddin ensiklopidiyası”. Bakı: “Elm”, 2020.
10. Nazim Axundov. Azərbaycan satira jurnalları. (1906-1920) Bakı, 1968.

Общественно-политическая ситуация начала XX века и сатирическая печать

Вугар Ахмед

Доктор философских наук

Институт литературы им. Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru

Резюме. В XX веке значительная часть азербайджанской прессы носила демократический характер. Основное идейное содержание демократической прессы составляли буржуазно-помещичьи отношения, недовольство народа сложившимся положением, критика религиозного фанатизма, идеи свободы, требования улучшения условий жизни и т.п. Однако большую часть демократических органов печати составляют сатирические журналы. Вышедшие на азербайджанском языке сатирические журналы «Молла Насреддин» (1906-1931), «Бахлul» (1907), «Занбур» (1909-1910), «Мират» (1910), «Ары» (1910-1911), «Келнийят» (1912-1913), «Лек-лек» (1914), «Тути» (1914-1917), «Мезели» (1914), «Бабайи-Эмир» (1915-

1916), «Тартар Партан» (1918), «Мешел» (1919-1920) занимали демократическую позицию. И эти журналы составляют значительную исследовательскую часть автора статьи.

Сатирические журналы один из органов, которые отражали общественные противоречия, стремление народа к свободе, критическое отношение к прошлому. Многие из них шли по пути журнала «Молла Насреддин», который сыграл неоценимую роль в развитии азербайджанской литературы и печати XX века. Воодушевлённый первой русской революцией «Молла Насреддин» стал знаменосцем революционной демократии. Он отражал мировые события 1905–1907 годов, народное движение за свободу, ненависть рабочих и крестьянских масс к царизму и буржуазно-помещичьему сословию, успешно трудился по пути усиления классового сознания трудящихся.

Ключевые слова: сатирический журнал, пресса, фельетон, карикатура